

SİNEKLİ BAKKAL VE ÜÇ İSTANBUL ROMANLARINDA DİN VE İNANÇ KRİZİ*

Dr. Öğr. Üyesi M. Halil SAĞLAM**

Öz: Sinekli Bakkal ve Üç İstanbul romanlarında vaka zamanı (II. Abdülhamit Dönemi) ve anlatma zamanı (Cumhuriyet Dönemi-1936) örtüşmektedir. Her iki romanda dinsiz, dini eleştiren alafrağa tipler ve yobaz, çıkarıcı, sahtekâr imamlar bulunmaktadır. Romanlar, yazar-anlatıcıların iç dünyalarında yaşadıkları kaotik ruh halini, inanç bunalımlarını yansıtmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı medeniyeti karşısında yıkılışına tanıklık eden son dönem birçok Türk aydını gibi Halide Edip Adivar (1882-1964) ve Mithat Cemal Kuntay'ın (1885-1956) da din duygusu sarsılmıştır. Her iki romanın inanç krizi yaşayan tipleri entelektüeldir. Adivar'ın Sinekli Bakkal romanında din ve inançla ilgili tartışmalar genelde eski rahip Perengrini ve mutasavvıf Vehbi Dede arasında geçer. Romanda Jön Türk kahramanlarının da dine ve geleneğe karşı tereddütleri vardır. Kuntay'ın romanında dinsizliğiyle tanınan Adnan avukat, inanç bunalımı yaşayan alafrağa düşkünü Haldun da doktordur. Sinekli Bakkal ve Üç İstanbul romanlarındaki dinsiz tiplerin ve dinle ilgili olumsuz eleştirilerin arkasında yazarların inanç krizini görmek mümkündür. Türk edebiyatında şair ve yazarların tereddütlü imanını, dine karşı eleştirel tutumunu yansıtan çok sayıda anlatı bulunmaktadır. Sinekli Bakkal ve Üç İstanbul romanları bu geniş evren içerisinde birer örnektir. Edebî anlatılarda yazar ve şairlerin din duygusunu ortaya çıkaran akademik çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu araştırma, din duygusu bağlamında sanat ve sanatçı ilişkisini ortaya çıkaran akademik çalışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır. Nitel araştırma tekniğinin uygulandığı çalışmada konuyla ilgili literatür taraması ve doküman incelemesi yapılmıştır. Kurmacalarda ve reel kaynaklarda elde edilen bilgiler, çalışmanın *Bulgular* bölümünde değerlendirilmiştir. Çalışmanın *Sonuç* bölümünde din duygusu bağlamında yazar roman ilişkisi açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halide Edip Adivar, Mithat Cemal Kuntay, Türk Edebiyatı, Sinekli Bakkal, Üç İstanbul, din ve inanç krizi

CRISIS OF RELIGION AND BELIEF IN THE SİNEKLİ BAKKAL AND ÜÇ İSTANBUL NOVELS

Abstract: The time of the event (II. Abdülhamit Period) and the time of narration (Republic Period) overlap in the Sinekli Bakkal and Üç İstanbul novels. Both novels include alafrağa

ORCID ID : 0000-0001-7557-7021

DOI : 10.31126-akrajournal.530993

Geliş tarihi : 22 Şubat 2019 / Kabul tarihi: 15 Nisan 2019

* Bu makale SOS-CON, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresinde sunulan *Üç İstanbul ve Sinekli Bakkal Romanlarında İnanca Ait Tereddütler ve İnançsızlık*, başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir. Makalede Türk Romanında Din ve İnanç Algısı (1934-1938) doktora tezinden yararlanılmıştır.

** Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Öğretmenliği Bölümü.

types and religiosity, religionist criticism, and fascinating, impostorial imams. The novels reflect the chaotic mood and belief depression that authors have experienced in their inner world. Like many Turkish intellectuals who witnessed the collapse of the Ottoman Empire in the face of Western civilization, Halide Edip Adivar (1882-1964) and Mithat Cemal Kuntay's (1885-1956) sense of religion have shaken. Both of the novels of the faith crisis types are intellectual. The discussions about religion and faith in Adivar's novels are usually between the former priest Perengrini and the Sufi Vehbi Dede. Young Turks of the novel also have doubts about religion and tradition. Adnan, who is known for his irreligion in Kuntay's novel, is a lawyer; Haldun is a doctor who loves the alafrağa living in a crisis of faith. It is possible to see the belief crisis of authors behind the atheistic types of Sinekli Bakkal and Üç İstanbul novels and negative criticisms about religion. There are many narratives in Turkish literature that reflect the hesitant faith of poets and writers, and their critical attitude towards religion. Sinekli Bakkal and Üç İstanbul novels are examples in this vast in the sample. The number of academic works that reveal the sense of religion of writers and poets in literary accounts is quite limited. This research aims to contribute to the emerging academic studies of art and artist relations in the context of religious sentiment. In the study in which the qualitative research technique was applied, literature review and document review were carried out. The information obtained from the fiction and real sources was evaluated in the Findings section of the study. In the Conclusion section of the work, the author-novel relationship is explained in the context of religious sentiment.

Key Word: Halide Edip Adivar, Mithat Cemal Kuntay, Turkish literature, Sinekli Bakkal, Üç İstanbul, crisis of religion and belief.

Giriş

Din ve inanç kavramlarının aynı anlama geldiği düşünülse de aralarında derin anlam farklılığı vardır. Din, genel anlamda üstün bir güç karşısında boyun eğmek, aciz olmak, şeriat, kahır, hesap, mülk ve melik gibi farklı anlamlara gelir. İslâm dini özelinde ise din, Allah'ın insanları hem dünyada ve hem de ahirette yükümlü kıldığı kanunlar sistemini karşılamaktadır (Güven, 2012:940). İnanç ise bir şeyi güvenle doğru sayma tutumudur. Farklı bir ifadeyle inanç, yeterince gerekçesi bulunmayan, kesin olmayan bir şeyi doğru sayma, akıl yoluyla genel geçer bir doğrulama yapmadan başkasının tanıklığı üzerine kurulmuş kanıtları, bir kuşku olmaksızın onaylamadır (Akarsu, 1998:104). Din ve inanç kavramları birbirlerinden farklı olmakla birlikte her iki kavramın temelinde kutsallık ve yasak kavramı yatmaktadır (Artun, 2015:1).

Din ve inanç, bütün kadim milletlerin realitesidir. Dolayısıyla köklü bir mazisi bulunan Türklerin de sosyal, siyasal ve kültürel hayatında din ve inanç etkilidir. Türklerin İslamiyet öncesi dönemde Totemizm, Animizm, Şamanizm, Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm gibi farklı inanç sistemlerinin etkisi altında kaldığına dair bilgiler mevcuttur (İnan, 1976 / Artun, 2015). Türkler bu inanç sistemlerinin dışında Hristiyanlık ve Musevilik gibi farklı semavi dinlerin de etkisi altında kalmışlardır (Kuzgun, 1993:194 / Barthold 1975:19). Türklerin, İslam dinini kabulleri 7. yüzyılda başlamaktadır (Turan 1990: 110).

Fakat İslamiyet’i kabulleri bir zorlamayla değil toplumsal bir mutabakatla gerçekleşmiştir. “Çünkü İslâm dini ile Türklerin inanç ve gelenekleri birbirine pek yakın hatta çoğu aynı idi.” (Etienne, 2000: 23). Türkler, İslamiyet’i kabul ettikten sonra devlet kurma geleneklerine devam ederler. Abbasiler Dönemi’nde İslam ülkelerine karşı Hristiyan ülkelerin baskısı artar. Müslüman Türk devletleri, kendileriyle birlikte diğer Müslüman devletleri de Hristiyan saldırılarına karşı korurlar (Yüksel, 2001: 99).

Türklerin İslamiyet’i kabul ettikten sonra din ve inanç değerleriyle birlikte dil ve edebiyatlarında da önemli değişimler olmuştur. Arap ve Fars kültüründen beslenen İslam edebiyatı, 19. yüzyılın sonlarına kadar Türkler arasında genel kabul ve saygı görmüştür. Fakat Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş süreciyle birlikte Türk aydınları arasında din ve edebiyat algısı değişir. Çünkü Osmanlı Devleti, çöküş sürecini yaşadığı dönemde Avrupa devletleri sanayi devrimini tamamlamış, bilim, sanat ve ticarete çok önemli merhaleler kat etmişlerdir. 15. yüzyılda İtalya’da başlayan Rönesans ve 16. yüzyılda Almanya’da ortaya çıkan reform hareketleri de Avrupa’nın modernleşme sürecine büyük katkı sağlamıştır. Avrupa ülkelerinin modernleşme sürecinde elde ettiği kazanımlar büyük ölçüde din ve bilim kavramları etrafında çıkan tartışmaların sonucunda olmuştur. Orta Çağ Avrupa’sında şiddetlenen bu tartışmanın bir tarafında ilmi vahiyle sınırlı tutan Katolik rahiplerin dogmacılığı diğer tarafta ise “bilimsel araştırmayı vahiy sınırları dışına çıkartan, ulaştığı sonuçlarla vahyin (Eski ve Yeni Ahdin) gerçekte Tanrı sözü olmadığı gayretine dönüşen modern bilimin inançlı temsilcileri bulunmaktadır.” (Akalin, 2010: 235). İki karşıt güç arasında uzun yıllar devam eden fikir çatışmasının galibi, sonuçta modern bilimin inançlı temsilcileri olur. Bu galibiyetin sonucu olarak da çok sayıda Avrupalı aydın, Katolik dogmatliğini terk ederek akılcılığı ve bilimi önceleyen Protestanlığa geçer. Avrupa Hristiyanları arasında gerçekleşen bu radikal değişim daha sonraki yıllarda farklı dinlere mensup pozitivist ve materyalist düşünürleri de etkiler. Avrupalıların Katolik mezhebini terk ettikten sonra modernleştiğine dair genel algı, farklı din mensupları arasında da yayılmaya başlar. Dinin modernleşmeyi engellediğine inanan aydınlar arasında reform beklentisi, beraberinde din ve bilim tartışmasını doğurur. Toplumlarda din algısını ciddi anlamda sarsacak fikir akımları 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda, “Başta Fransa olmak üzere, İngiltere ve Almanya’da Aydınlanma, Fransız Devrimi ve sanayi devriminin yol açtığı bir toplumsal kargaşa yaşanmıştır. Bu toplumsal kargaşanın nedeni, toplum üzerindeki etkisinden dolayı din gösterilmiştir. Dolayısıyla bu toplumsal değişime yeni yöntemlerle yön verilmesi gerektiği düşüncesiyle başta Auguste Comte olmak üzere, çoğu olgucu maddeci düşünür buna pozitif esaslara göre yön vermek istemişlerdir” (Ballıkaya, 2015: 2).

19. yüzyılda Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulan Osmanlı aydınlarının fikri cephesinde Auguste Comte'nin pozitivist görüşleri etkili olmuştur. Bu yüzyılın ilk yarısında alafranga hayat tarzının sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında yaygınlaşmaya başlamasıyla Osmanlı aydınlarının inanç krizinin git-tikçe derinleştiği görülür. Bu krizi derinleştiren diğer önemli bir husus da mekteb-i tıbbiye ve mekteb-i mülkiye okullarından yetişen gençlerin materyalist dünya görüşleridir. Gündüz'ün ifadesiyle "*Pozitivizmin Fransa'da aydınlar arasında rağbet gördüğü bir dönemde bu ülkeden getirilen kitaplar ve eğitimcilerin tesiriyle, bu okullardan dinî değerlerle çatışan pozitivist görüşlü bir aydın tipi ortaya çıkar.*" (1997: 467). Bilgiyi somutlaşmış yönüyle sınırlandıran, gerçeğe ulaşmanın tek yöntemi olarak kabul eden ve olguları bilginin ana kriteri olarak gören pozitivism, elitlerden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı radikal dönüşümün, algı kalıbı değişiminin ana dinamiğini oluşturur (Macit, 1999:12). Türk aydınında modernleşme süreciyle birlikte gelişen inanç krizi hakkında Orhan Okay'ın tespitleri şöyledir: "*Modernleşmeyle beraber, bu ölçüler içerisinde olmak şartıyla, Batı fikir akımları dinî duygu ve düşünce alanında da tesirini göstermeye başlamıştır. Bazı felsefî fikirlerin, özellikle rasyonalist, pozitivist ve materyalist akımların, dağınık da olsa bir kısım Osmanlı gençleri üzerinde dinî akideleri sarsacak kadar etkili olduğu muhakkaktır.*" (2011: 81). "*Batı'nın sistematik değil, fakat bir yığın hâlinde Türkiye'ye ulaşan felsefî verileri, fertte klasik daha doğrusu nassî (dogmatik) bilgilerin sınırlarını aşarak, inançlarını birtakım psikolojik ve akli denemelere zorlamış olmalıdır. Yani fert, inancını geleneksel bilginin dışında, kendi aklının süzgecinden geçirmek, Descartes gibi bir defa reddedip yeniden bulmak, kendi iç dünyasında inancıyla hesaplaşmak istemiştir. Böylece, dikkatli bir gözle bakıldığında geleneksel inanç tezahürlerinde birtakım sapmalar meydana geldiği görülmektedir.*" (2005: 26).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde Türk düşünürlerinin inanç krizine göndermede bulunan çok sayıda anlatı bulunmaktadır. Tanzimat şairleri arasında Şinasi'nin *Münacat'ı*, Ziya Paşa'nın *Terkib-i Bent'i*, Abdülhak Hamit'in *Makber'i*, Recaizade Mahmut Ekrem'in *Ah Nijad* şiiri, Âkif Paşa'nın *Adem Kasidesi* ve Tefik Fikret'in *Tarih-i Kadim* şiiri son dönem Osmanlı aydınlarının inanç krizini açıkça yansıtan birer anlatı örneğidir. Şinasi *Münacat'ında* geleneksel Allah inancının dışına çıkarak kozmik âlemde Allah'ın varlığını arar. "*Şinasi'nin akla verdiği değer onu bir noktada akıl iman problemiyle karşı karşıya getirmiştir.*" (Kacıroğlu, 2009: 2138). Düşünür, sanatçı ve devlet adamı Ziya Paşa, *Terkib-i Bent* şiirinde inanca ait tereddütlerini dolaylı olarak yansıtır. Kâinatın büyüklüğü karşısında Allah'ın azametini kabul eden şair, din ve insanlık tarihi arasındaki tezatları anlamlandırır

makta güçlük çeker. Fikir çilesi çeken Paşa, özellikle başta peygamberler olmak üzere din büyüklerinin çektiği ıstıraplara bir anlam veremez. *Makber* şiirinde Abdülhak Hamit'in, *Ah Nijad* şiirlerinde de Recaizade Mahmut Ekrem'in ölüm ötesi hayat hakkında endişeleri ve tereddütleri vardır. Âkif Paşa, Adem Kasidesi'nde "yokluğun ve bedbinliğin felsefesini yapar" (Okay, 2005: 27). Jön Türk üyesi Abdullah Cevdet ise Cenevre'de çıkardığı *İctihat* dergisinde (1904) laik toplum merkezli anti-monarşist radikal yazılar yayınladı (Burak, 2003: 299). İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti Beşir Fuad inanç bunalımından kurtulamayarak damarlarını keserek intihar eder (Okay 2011: 88). Tanzimat sonrasında değişen sosyal ve siyasal ortamda Batılı aydınların inanç bunalımını yansıtan anlatıların sayısı artmıştır. Kacıroğlu konuyla ilgili olarak şu tespitlerde bulunur: "*Tanzimat ve sonrasında yaşanan süreç, Türk düşünce tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Sosyal, siyasî ve kültürel hayatın büyük bir hızla değişmeye başladığı bu süreçte Batılı düşünce akımlarının etkisiyle geleneksel din düşüncesi de değişmeye başlamış, Türk aydınlarının birçoğu pozitivist ve materyalist hareketlerin neden olduğu bir inanç bunalımına sürüklenmişlerdir. Doğu ve Batı gibi birbirinden çok farklı iki dünyanın arasında kalan aydın ve sanatçılar kuvvetli bir ikilem içine düşmüşlerdir.*" (2009: 21, 29).

Orta Çağ Avrupa'sında din ve bilim kavramları etrafında ortaya çıkan fikir çatışması Osmanlı aydınları arasında daha çok din ve Batılılaşma etrafında gelişir. "*Batılılaşmayı dinin sosyal ve toplumsal akideleriyle çatışma şeklinde yorumlayan aydın sınıf, bir yandan yerleşmiş değerlerle mücadele ederken bir yandan da aynı çatışmayı kendi içlerinde yaşarlar. Aydınların ve felsefî görüşleri ne olursa olsun genelde iki medeniyet arasında bocalama söz konusudur. Ne tam olarak Batı değerleri kabul edilir, ne de eski değerlerle yetinilir.*" (Gündüz, 1997: 855).

Batılılaşma, pozitivist ve rasyonalist Osmanlı düşünürlerinin zihninde modernizm, bilim, sanat, özgürlük, hak ve hukuk gibi evrensel değerleri karşılar. Batılılaşmanın farklı bir ifadeyle alafraanga hayat tarzının karşıt tematik gücü dindir. Din ve Batılılaşma tartışması Türk aydınının inanç krizine hatta bir çizgiden sonra ateizmine sebep olur. Bu trajik sonuç, romanlara çok farklı şekillerde yansımıştır. Fakirlerin ve yurtsuzların hızla arttığı, dini kullanarak zenginleşen çıkarıcı ve zalim insanların aynı hızla çoğaldığı yıkılış döneminde, Türk aydınlarının din duygusu ciddi anlamda sarsılmıştır. *Sinekli Bakkal* ve *Üç İstanbul* romanları son dönem Osmanlı aydınlarının sarsılan din duygusunu yansıtan iki popüler roman örnekleridir. Romanlar, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, kültürel ve siyasal özelliklerini yansıtmaktadır.

Sinekli Bakkal ve *Üç İstanbul* gibi sosyal gerçekçi romanlar sokağa tutulan bir ayna oldukları gibi yazarların psikanaliz yönlerini de yansıtır. Psikolog

Sigmund Freud, Rus yazar Dostoyevski'nin psikolojik yönü hakkındaki tespitlerinde geniş ölçüde *Suç ve Ceza*, *Karamazov Kardeşler*, *Budala*, *Yeraltından* ve *Ebedi Koca* romanlarından yararlanmıştı. Moskovalı bir doktorun oğlu olan Dostoyevski epilepsi, nevroz ve kumar bağımlılığından bir süre akıl hastanesinde tedavi görmüştür. Romanlarda kahramanlarının histeri, panik atak, psikopati ve demans gibi psikiyatrik hastalıkların başarıyla tahlil edildiği bölümlerde Dostoyevski'nin ruhsal bunalımını okumak mümkündür. Dünya edebiyatında yazar ve şairlerin iç bunalımlarını, savruk din duygularını ve inanç krizlerini yansıtan çok sayıda anlatı örneği bulunmaktadır. *Sinekli Bakkal* ve *Üç İstanbul* romanları bu tip anlatı örnekleri arasında değerlendirilebilecek özelliklere sahiptirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecinde İstanbul'un siyasî, sosyal ve kültürel hayatını anlatan *Sinekli Bakkal* ve *Üç İstanbul* romanlarında iki farklı medeniyete mensup dinsiz tipler bulunmaktadır. *Sinekli Bakkal* romanının dinsiz tipi eski Katolik rahibi Peregrini'dir. *Üç İstanbul* romanının dinsiz tipi ise İttihat ve Terakki Partisi'nin İstanbul temsilcisi Avukat Adnan'dır. Romanlarda dinsiz tipler dışında dinî tereddütleri olan, bilimi, yeniyi savunma adına dini eleştiren alafranga tipler de bulunmaktadır. Romanlarda kahramanların Allah'ın varlığını açıkça reddettikleri, İslam'ın temel esaslarını sorguladıkları ve dinle ilgili hususları ironik bir dille hicvettikleri tespit edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde din ve inanç krizi yaşayan kahramanlara ait bulgular değerlendirilmiştir.

Sinekli Bakkal Romanında İnanç Krizi ve Dinsizlik

Anglo-Sakson hayranı Adıvar'ın sosyal ve siyasal yaşamında dinle ilgili karşıt tavırları ve düşünceleri yoktur. Annesinin vefatından sonra alaturka ve alafranga aile ortamlarında yetiştiği için dinle bilim; eski ile yeni arasında gerginlikleri, tereddütleri vardır. *Sinekli Bakkal* romanı, Adıvar'ın inanç bunalımına, düalizmine sebep olan farklı aile ortamından izler taşımaktadır. Romanın anlatma tarihi de Adıvar'ın din duygusunu etkilemiştir. "*Romanın yazıldığı tarih göz önünde bulundurulduğunda din, laikliğin gereği gibi görülerek toplumsallığını gittikçe yitirmekte ve bireyin iç dünyasına hapsolmektedir.*" (Karabulut, 2017:191). Din karşıtı söylemlerin arttığı, pozitivist aydınların ülke yönetimine hâkim olduğu bir dönemde, Adıvar da dönemin birçok aydını gibi dinle ilgili tereddütlerini ve eleştirilerini dolaylı da olsa aktarma imkânı bulmuştur. Adıvar düşünce planında düalist bir yazardır. *Sinekli Bakkal* romanında dinle ilgili tartışmaların ve din adamlarıyla ilgili olumsuz algının arkasında Adıvar'ın düalizmini görmek mümkündür.

Romanın dinsiz kahramanı Peregrini, aradığı iç huzuru kendi dininde bulamadığı için dinsizliği seçmiştir. Berna Moran, *Sinekli Bakkal* romanının kri-

tiğini yaparken Peregrini hakkında “*Batı uygarlığının ve Hristiyanlığın oluşturduğu ruh iklimini yeterli derecede sıcak ve insancıl bulmadığı için Batı’dan kopmuş, üstelik aforoz edilmiş bir adam*” tespitinde bulunur (2012:173). Eski bir rahip olan Peregrini, mutaassıp bir Katolik ailede yetişir. Annesinin Katolik kilisesine ve rahiplerine körü körüne bağlılığını çocukluk yıllarından itibaren hep eleştirir. Annesinin baskısı ve Katolik dogmatizmi Peregrini’yi dinden uzaklaştırır (251, 256). Peregrini’nin: “*Katolik kilisesi benim anamın bütün varlığını emdi içine aldı* (255, 256) sözleri, dinsizliğine sebep olan psikanaliz gerçekleri ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Katoliklerin günah çıkarma inancına bir anlam veremez. Çünkü Peregrini, pozitivist ve rasyonalist bir tiptir. İnançın bilgi kisvesine büründürülüp salt aklın bir ürünü sayılmasına karşıdır. Nitekim romanda: “*Kendi hesabıma günah varsa onu papazın da papanın da çıkaramayacağından eminim.*” (251) ifadelerini kullanır. Din ve bilim arasında tereddütler yaşayan Peregrini, metafizik kavramları pozitivist bir bakış açısıyla değerlendirmeye çalışır. Vehbi Dede’yle dini tartışırken şeytanı, fikir hürriyeti için yapılan mücadelenin simgesel değeri olarak gösterir. Çünkü Şeytan, inanmadığı bir düşünceye boyun eğmektense bedenini ve ruhunu cehennemde yakmayı tercih eder. Şeytan, bütün semavi dinlerde ve inanç sistemlerinde kötülüğü, itaatsizliği ve isyanı sembolize eder. Din duygusunu kaybeden Peregrini için ise şeytan mücadelenin, idealizmin ve cesaretin sembolü olmuştur. Bu bakış açısıyla Mevlvî şeyhi Vehbi Dede’yle tartışırken: “*Hiç olmazsa şeytanın cesaretini kabul et.*” (84) der. Vehbi Dede, hoşgörü ve sabırla dinlediği Peregrini’yi tasavvufi görüşleriyle etkilemek ister. Şeytan ve Allah mefhumlarını felsefi açıdan anlamlandırmaya çalışır: “*Bence Şeytan ve Allah diye kâinata iki kuvvet yoktur. Hepsi her şey bir tek hakikatin, bir tek kudretin görünüşü. İyi, kötü, güzel, çirkin, Allah, şeytan, bunlar icat edilen isimler. Hepsinin arkasında, kendi kendini halk etmiş olan ve mütemadiyen halk etmekte olan bir kudret vardır... o. O, kâinat denilen perdeye gölgelerini aksettirmek için yaratmak fiilinde devam eden Halık. Adı Allah, Rab ne olursa olsun. Nurunun en parlak en ezeli olduğu bir yer sırrının maskesi bir tek şey vardır: Aşk*” (85).

Peregrini, Vehbi Dede’nin bu tasavvufi düşüncelerine karşılık şöyle cevap verir: “*Ya kinler, nefretler, boğuşmalar, didişmeler, vahşetler... Onları bir fenalık Allah’ın eseri olarak kabul etmek lazım değil mi?*” (86). Bütün dinlerin en önemli ortak özelliği İnsanlar arasında huzur ve barışı tesis etmektir. Fakat insanlık tarihinde sürekli kötülükler, çatışmalar ve yıkımlar vardır. Kurmaca kahramanı Peregrini, din ve reel hayat arasındaki tezatları tartışırken aslında Allah inancına dair tereddütlerini yansıtmış olur. Dinsiz Peregrini ve muta-savvıf Vehbi Dede arasında geçen din tartışmasının arkasında şüphesiz Halide

Edip Adıvar'ın düalizmi bulunmaktadır. Adıvar'ın anlatısında inanç krizi yaşayan Peregrini'nin karşısındaki tematik güç Vehbi Dede'dir. Romanın norm karakteri Vehbi Dede, dinsiz ve materyalist görüşler karşısında ideal inancı, tevekkül ve tasavvufi düşünceyi temsil etmektedir. Adıvar'ın Mevlevî şeyhine duyduğu özel ilgi ve sevgisinin arka planında Mevlevî tarikatına mensup anneannesi vardır. Adıvar, anne ve babasının ayrılmasından sonra Nakiye Hanım'ın yanında kalır. Yazarın romanlarında en olumlu tipleri Mevlevî üyeleri arasından seçmesinde bu ev ortamının etkisi olmuştur (Yalçın, 2012: 38). Mevlevî şeyhi Vehbi Dede'nin dinî ve tasavvufi telkinleri Peregrini'yi inanca yaklaştırır. Fakat Peregrini, asıl kırılmayı Müslüman Rabia'yla tanıştıktan sonra yaşar. Hafız Rabia'nın Zaptiye Nazırı'nın konağında okuduğu Kur'an-ı Kerim, inanç bunalımı yaşayan eski rahibi etkiler. Yazar, Kur'an'ı huşu içinde dinleyen Peregrini'nin değişen ruh hâlini hâkim bakış açısıyla şöyle anlatır: *"O şimdi başı önünde, yüzü huşu içinde, günahlarına tövbe eden bir rahibe benzemişti"* (81). İç huzura kavuşan Peregrini, Rabia aşkıyla birlikte İslam'a yönelir. Fakat Peregrini'nin dinle ilgili tereddütleri hâlen sürmektedir. Vehbi Dede, ona atalarının İspanya'dan kovulan Müslüman bir aile olabileceğini söyler. Soyaçekim inancına göre Peregrini'nin tekrar İslam dinine dönme ihtimali bulunmaktadır. Katolik mezhebinin dogmatik inançlarından bunalan Peregrini ise bu ihtimali kabul etmez. Dede'ye şu cevabı verir: *"Haklı olablirsin. Bende Hristiyan kilisesine karşı irsi bir kin olabilir. Fakat bundan sonra hiçbirinin çerçevesine girecek değilim"* (257). Peregrini'nin dinsizliği Sinekli Bakkal sakinleri için hiçbir zaman sorun olmamıştır. İslam inancına göre Müslüman bir kadının farklı bir dine mensup bir erkekle evlenmesi yasaklanmıştır (Acar, 2002: 24). Müslüman mahalle sakinleri, Peregrini'nin dinî yönünü bildikleri hâlde Hafız Rabia'ya talip olmasına karışmazlar. İslam geleneklerine göre yaşayan Sinekli Bakkal sakinlerinin Peregrini'ye karşı tavırları net değildir. Reel hayat mantığında Dinsiz Peregrini'nin Hafız Rabia'yla evliliği kolay değildir. Din kuralları ve toplumsal tepki böyle bir evliliğin önünde en önemli engeldir. Adıvar, kurmaca da olsa bu evliliğin İslam geleneklerine aykırı olduğunu bilir. Bu sebeple eski rahibin İslam dinini kabullenmesini sağlar. Peregrini, Müslüman olduktan sonra romantik duygularla, *"Rabia, Rabia, dinin, dinim. İstediyin yerde istediğin gibi yaşamaya razıyım. Beni kabul eder misin?"* (326) der. Rahibin ihtida etmesi sembolik bir anlam ifade eder. Rahip, ihtida ettikten sonra Hafız Rabia'yla evlenir. İki farklı medeniyete mensup gençlerin bu evliliği Doğu-Batı sentezinden çok Moran'ın tespiti göre Hristiyan Batı medeniyetinin Müslüman Doğu medeniyetine tabi olması anlamına gelir (2012:174).

Romanın inanç krizi yaşayan tek karakteri Peregrini değildir. Jön Türk Hilmi ve Züppe Şevki ve Galip'in de din duygusu sivrüktür. Vehbi Dede'nin

dini telkinlerine kapalı olan Şevki, arkadaşı Hilmi'yle konuşurken şöyle der: *"Bence İmam, bizim memleketimiz için Dede'den daha az zararlıdır. Derviş'in felsefesindeki uyuşturucu, uyutucu zehir İmam'ın cennet, cehennem masallarından daha çok tehlikeli. İmam, sadece batıl itikatların doğurduğu bir sürü masalı tekrar ediyor, Dede iyilik, kötülük arasındaki farkı kaldırıyor. İyi fenayı tablolarında boya diye kullanan sanatkâr bir Allah mefhumu çıkarıyor. Bunun mantıki neticesi ne olur bilir misiniz? Bu itikat, insanları, zulme ve zalimlere karşı müsamahakâr, lakayt yapar."* (89).

Şevki eğitimsiz, züppe bir tiptir. Dinle ilgili yorumlarında entelektüel bir üslup kullanır. Bu yorumların arkasında Adivar'ın olduğu açıktır. Adivar, din ve tasavvufu ilgili düşüncelerini Şevki'nin bakış açısıyla sunar. Fakat sözlerinin okurda uyandırabileceği olumsuz etkiyi azalmak ve okurun ona hak vermesini sağlamak için Genç Türklerin saygı duydukları Peregrini'yi Vehbi Dede'den yana çıkarır (Moran, 2012: 161). Hilmi ve arkadaşlarının Vehbi Dede'ye düşman olup dinsiz Peregrini ile dostluk kurmaları tesadüfî bir yakınlaşma değildir. Hayber'in tespitlerine göre: *"Hilmi ve arkadaşları bu yabancı piyanisti en çok dinsizliği için severler. Onların anlayışına göre Türkiye'de her yeni ve ileri harekete dindarlar engel olur. Bu inançla kendilerini dinî baskılardan kurtulmuş kimseler sayarak ileri harekete hazırlanırlar."* (1993:106).

Reel kaynaklarda pozitivist Jön Türklerin dinle ilgili algısı kurmacadaki Jön Türklerin inanç algısıyla örtüşmektedir. Bu konuda *Osmanlı Modernleşmesinde Jön Türk Hareketinin Din Siyaset Anlayışı* başlıklı makalede daha detaylı bilgi verilmektedir. (Nadim, 1999) Pozitivist Jön Türklere göre din, modernleşme önünde en önemli engeldir. Yerini bilime devretme şartıyla modernleşme süreci başarıya ulaşılabilir. Jön Türklerin İslam'ın temel değerlerini bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak hafife almaları bir zihniyet uyuşmazlığından kaynaklanmaktadır. Hanioğlu'nun Jön Türklerle ilgili tespitleri şöyledir: *"Çekirdek kadrolar itibariyle Jön Türklüğün dünya görüşü pozitivism ve biyolojik materyalizmden kuvvetli bir biçimde etkilenmiş ve cemiyetin bazı önde gelen liderleri, bilhassa 1905 öncesinde siyasî bir amaçtan ziyade toplumsal gelişmenin önünü tıkadığını düşündükleri dinin yerine bilimi hâkim kılma gibi felsefî mefkûrelerin peşinde koşmuşlardır."* (2001: 587). II. Abdülhamit yönetimini yıkmak için yoğun bir faaliyet içerisine giren Genç Türklerin teokratik yönetim şekliyle de ilgili sorunları vardır. Roman, ülkede dindar ve din karşıtı kitleler arasında yaşanan siyasi çekişmeleri yansıtmaktadır. Adivar, istibdatın karşısındadır; fakat savunduğu mistik felsefe ve gelenekçiliği, şiddete ve devrime inanan Genç Türkleri onaylamasına engeldir (Moran 2012:159). Bu yüzden romanda jön Türk karakterlerini öven, kollayan, savunan bir tavrı yoktur.

Sinekli Bakkal romanında Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının geleneğine uygun olarak imamlara karşı bakış açısı olumsuzdur. Halide Edip, kurguladığı olay örgüsünün anlatımına geçmeden önce mahallenin bakkalı Mustafa Efendi'yi ve imamı İlhami Efendi'yi okuyucunun nazarına sunar. Romanın merkezi kahramanları arasında bulunan İmam Efendi, Emine'nin babası ve başkahraman Rabia'nın dedesidir. Emine, Kız Tevfik lakaplı kocasından boşandıktan sonra hamile hâlde babasının evine sığınmış; kızı Rabia'yı da bu evde doğurmuştur. İmam, çirkin görüntüsü, sert tavırları ve yobazlığıyla toplumu dinden soğutan bir tiptir. Din görevlilerine yakışan hiçbir olumlu yönü yoktur yobaz imamın. Adıvar, onu kendi bakış açısıyla tasvir eder: “*Kirpi kılları gibi ayakta duran iki kalın kaş, içeriye çökmüş, kömür gibi siyah, kar gibi yakıcı, burğu gibi keskin iki göz. Burun uzun ve tilkivâri. Kara sakal hayli kırışmış. Boyu kısa, vücudu cılızdır. Fakat beyaz sarığın kallâvilîği, geniş yenli lâtanın içinde ağır ağır sallana sallana yürüyüşü ona husûsi bir heybet verir. İri yarı erkeklerin bile gıpta edeceği gür, kalın bir sesi vardır. Vaaz eder gibi şedit bir talâkatla konuşur, gündelik lâkırdıları bile Kuran okur gibi tecvitle söyler, her elif onun ağzından ‘dallîn’deki elif miktarı çekilir.*” (14 - 15). İmamın dış görüntüsü kadar iç dünyası da karmaşık ve çelişkilerle doldur. Kıbrı ve merhametsizdir İmam. Adıvar yeri geldikçe İmam'ın kötü yönlerine atıf yapar: “*İmam? Şöyle bir bakılsa herhangi bir mahalle imamına benzer, fakat hakikatte o kendisinden başka kimseyi beğenmez.*” (14). Mahalleli, “*Defin ilmühaberi, nikâh izinnamesi almak için çekişe onunla pazarlık edenler ona pinti imam, hasis imam der geçerler.*” (15). Romanda ideal din adamı Vehbi Dede'nin karşısında yobaz İmam İlhami Efendi vardır. İmam, romanda sözlerinin taşıdığı derin anlamdan çok, söyleyiş şekliyle dikkati çeker. Etkileyici üslubuyla okuduğu ayetler çok keskindir (Hayber 1993:103). Adıvar, anlatısında İmam İlhami'yi yaşadığı çevreyle de tanıtır: “*Sinekli Bakkal sokağında daimi bir ahret havası yaratmak isteyen İmam insanların günah temayüllerinin karşısında kendini aciz buldu. Mahalle halkı neşeli, gürültülü, bidüziye Allah yolundan şeytan yoluna kayan insanlardı. Fakat o meyus olacak hilkatte değildi.*” (16). İmam, cemaate verdiği vaazlarında neşe ve zevk kaynağı her şeyin günah, oyun ve eğlence düşüncesiyle işlenen her fiilin de kebâir olduğunu anlatır. İyilik ve kötülük, yalan söylememek ve kalp kırmamak gibi ahlaki telkinlerle ise hiç meşgul olmaz. İmamın çıkarıcılığı ve merhametsizliği torunu Hafız Rabia'nın para kazanmaya başlamasından sonra ortaya çıkar. Rabia, Ayasofya, Fatih ve Valide Camilerinde okuduğu mukabelelerde avuç dolusu para kazanmaktadır (114). Rabia çevresinde olup bitenlerin farkına varacak yaşa geldiğinde gizli gizli babası Kız Tevfik'le görüşmeye başlar. Annesi ve dedesi buna izin vermezler. Rabia, dedesinin iznini alabilmek için mevlitlerde ve mukabelelerde kazandığı paraları ona vermek zorunda kalır (107).

Fakat hırslı İmam, torununun kazandığı paraları aldığı hâlde ona karşı yine de acımasızdır. Bu yönüyle de romanın istismarcı ve menfaatçi karakteridir. İmam, korkuya dayalı din anlayışıyla Tefik ve Emine'den aldığı özellikler ve Sinekli Bakkal'dan romana intikal edenler arasındaki farklılıklardan dolayı Rabia'yla sürekli bir çatışma hâlinindedir (Hayber 1993:103). Rabia'nın talihsiz kaderinde İmam'ın büyük payı vardır. *“Tefik'in İstanbul'dan Gelibolu'ya sürgün edilmesi, Rabia'nın hafız olarak yetiştirilmesi, hep imamın tesiri altında olmuştur.”* (Yalçın, 2012: 38). Sinekli Bakkal sakinlerinin sosyal hayatında din etkilidir. Mahallenin zengin konaklarında kandil geceleri mevlit okutulur, mahallede ezan sesi eksik olmaz, mahalle sakinleri İmam İlhami'nin vazalarını dinlemek için camiye giderler, evlilikler dini nikâha göre kıyılır, günlük dilde dinî semboller sık sık kullanılır. Romanda mahalle sakinlerinin dinle iç içe geçmiş yaşam tarzına ve dinî sembollere karşı eleştirel bir üslup yoktur. Dinî hayat, Sinekli Bakkal sakinlerinin ilişkilerini güçlendirir, mahalle sakinlerine farklı sosyal imkânlar sunar. Adıvar, mahalle sakinlerinin dinî hayatını romanın realist yönünü güçlendirmek için kullanır. Roman bu yönüyle sosyal gerçekçi bir romandır. Adıvar, romanda dinden söz ederken devletin resmî dinini kastetmez; Osmanlı İmparatorluğu'nda resmî dininin yanı sıra tarikatlarda gelişmiş tasavvufî dini kasteder (Moran, 2012:174). Fakat romanda geçen din ve inanç kavramlarıyla ilgili yorumlar, Adıvar'ın dine felsefî bir anlam da yüklediğini gösterir. Yazar, Şevki'nin bakış açısıyla şunları söyler: *“Dede iyilik, kötülük arasındaki farkı kaldırıyor. İyi fenayı tablolarında boya diye kullanan sanatkar bir Allah mefhumu çıkarıyor. Bunun mantıki neticesi ne olur bilir misiniz? Bu itikat, insanları, zulme ve zalimlere karşı müsamahakar, lakayt yapar.”* (89). Roman kahramanı Şevki, kötülüklerin Allah'tan geldiğine dair tereddütler yaşamaktadır. Adıvar anlatısında Şevki'nin bakış açısını kullanarak kader inancıyla ilgili felsefî yorumlarda bulunur. Kötülüklerin kaynağı ve sebepleri konusunda farklı bakış açıları vardır. İslam inancına göre iyilikler gibi kötülükler de Allah'tandır. Kur'an-ı Kerim'de *“Biz sınamak için sizi şerle de, hayırla da imtihan ederiz. Sonunda bize döneceksiniz.”* ayetleri geçmektedir (el-Enbiyâ 21/35). Cenab-ı Allah, bu ayetlerde iyilik ve kötülükleri, insanları sınamak için kendisi tarafından verildiğini söylemektedir. İnsanoğlu, iyiliklerde ve kötülüklerde sadece bir sebeptir. Fakat kötülükler ve haksızlıklar karşısında suskun kalınmamalıdır. Kötülüklerin Allah'la ilişkilendirilmesi itikadi bir konudur. Mahallede din yanlısı ve din karşıtı tipler bulunmaktadır. Birbirine aykırı bu tipler reel hayatın bir yansıması olmakla birlikte Adıvar'ın yetiştiği sosyal çevre ve sonrasında içine düştüğü düalizmle ilgilidir. Halide Edip Adıvar'ın çocukluğu ve gençlik yılları Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış dönemine tekabül etmektedir. Devrin trajik hususiyetleri Adıvar'ın psikolojik yönünde etkili olur. Yazarın aile hayatı ve yetişme tarzı da

kişiliği ve inanç yönü etkiler. Annesini küçük yaşta kaybeden yazar, babasının birkaç kere evlenmesinden dolayı çocukluğunu iki ev arasında geçirir. Bu evlerden biri babasının alafranga evi, diğeri de haminne dediği anneannesinin evidir (Enginün 1989:1). Adıvar, anneannesinin evinde sağlam bir dinî terbiye almıştır. Bu evle ilgili hatıralarını yıllar sonra yayınladığı *Mor Salkımlı Ev* (1963) kitabında anlatır. Adıvar'ın *Sinekli Bakkal* romanında ilk çocukluk yıllarına ait hatıraları görmek mümkündür. Romanda geçen mahalle sakinlerinin dinî yaşantısı, Şeyh Vehbi Dede tiplemesi, gölge oyunları, Karagöz ve Hacıvat çocukluk dönemine ait hatıralarıyla ilgilidir. Adıvar, anneanesi Nakiye Hanım'ın evinde aldığı dinî terbiyeden ve kültürel değerlerden hiçbir zaman kopmamıştır. Halide Edip Adıvar, annesinin ölümünden sonra çocukluk ve gençlik yıllarının bir bölümünü babasının yanında geçirir. Babası Edip Bey'in evinde alafranga bir eğitim alır. İngilizlere ve İngiliz kültürüne hayran olan Edip Bey, kızını 1893 yılında Amerika Koleji'ne gönderir. Halide Edip, misyonerlik faaliyetlerinin yapıldığı bu kolejde İngilizceyi kısa sürede öğrenir. Henüz on bir yaşında olan Halide Edip bu arada İncil'i okuyarak Hristiyan dinini yakından tanıma fırsatı bulur. Adıvar, bu misyoner okulun ruh dünyasında oluşturduğu olumlu ve olumsuz izleri hatıralarında geniş olarak anlatır (Enginün 1989:5). Edip Bey, yanında kaldığı sürede kızını çok yönlü yetiştirir. Küçük yaşlardan itibaren öğrenme merakı olan genç kız, bu dönemde İngiliz dili ve edebiyatının yanında İtalyan sahne sanatlarını da öğrenir. Şair-Yazar Doktor Rıza Tevfik Bölükbaşı ve daha sonra evleneceği Salih Zeki'nin de Adıvar'ın çok yönlü fikri cephesine katkısı olmuştur. Şair ve yazarlığıyla birlikte felsefe hocası olan Rıza Tevfik, öğrencisine felsefe, sanat ve edebiyat dersleri verir. Daha sonra evleneceği Salih Zeki ise Adıvar'ın matematik hocasıdır. Rıza Tevfik, Adıvar'ın mistik temayüllerini besler (Enginün 1989: 6). Salih Zeki ise Adıvar'ın pozitivist yönünde etkili olur. Adıvar'ın alafranga ve alaturka yetişme tarzı fikrî yönünü zenginleştirip güçlendirmiştir. Fakat içlerinde birbirine tezat, inanç unsurları taşıyan bu yetiştirme tarzı, *Sineklik Bakkal* romanında görüldüğü gibi Adıvar'ın inanç krizine sebep olmuştur.

Üç İstanbul Romanında İnanç Krizi ve Dinsizlik

Üç İstanbul romanının başkahramanı Adnan dinsizdir. Adnan'ın "*Dinsizliği kati bir şey olmakla birlikte dinle olumlu ya da olumsuz bir alışverişi yoktur.*" (Çağan ve Alver, 2002: 578). Kuntay, romanda Adnan'ın dinsizliğine özellikle vurgu yapmaktadır. Romanda geçen "*Vakıa Adnan'ın kendisi de dinsizdi (25).*"; "*Dinsiz Adnan'da bütün Müslümanlıklarıyla anası babası dirilmiş, Adnan'ın gözlerinde Peşte'nin bir kilisesinde evlenen Belkıs'a hınçla bakıyorlardı.*" (425) ifadeleri Adnan'ın inanç yönünü açıkça ortaya koymaktadır.

Adnan henüz sekiz yaşındayken babası 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nda şehit düşer. Çaresiz ve sahipsiz kalan Adnan, hasta annesiyle birlikte Balkanlardan İstanbul'a göç etmek zorunda kalır. Adnan'ın İstanbul hayatında en büyük hayali *Yıkılan Vatan* romanını tamamlamaktır. Adnan, *Yıkılan Vatan* romanında çocukluğunda yaşadığı Rus-Osmanlı Savaşı'nı anlatır. Savaşın dehşeti ve yıkımları Adnan'ın bedenini olduğu kadar inanç yönünü de sarsmıştır. Adnan, romanında savaşın ateşli, acımasız ve ölümlü yüzünü anlatırken kaderin bile bu kadar haksızlığa sebep olmadığını söyler, *Yıkılan Vatan* romanında şöyle der dinsiz Adnan: “*Alevde iki göz, demirde 32 diş. Bu, Moskof ordusu, Moskof süngüsü idi! 93'te ölümün uykudan uyanmış gibi sersem bir hâli vardı: Kudurmuş kurt bile, kazalaşan kader bile ölümü bu kadar haksız bir şekle koyamamıştır.*” (9).

Yıkılan Vatan romanı Adnan'ın din duygusunu sarsan hatıraları içermesi bakımından önemlidir. Fakat Adnan, çok istemesine rağmen bu romanı tamamlayamaz. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılan, parçalan ve nihayetinde kaybedilen bütün toprakları gibi Adnan'ın da bütün inanç değerleri de parçalanıp yok olur. Mehmet Narlı, Adnan'ın yazmak istediği *Yıkılan Vatan* romanını Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul* romanıyla kaleme aldığını söyler (2012: 71). Adnan, İslam geleneklerinin hâkim olduğu bir çevrede yetişmiştir. İçinde bulunduğu muhafazakâr çevrenin etkisiyle dinsizliğini dış dünyaya karşı gizler. Timur'un ifadesiyle “*Dinin lehinde ve aleyhinde fazla bir şey söylemez.*” (2004:113). Avukat ve tarih hocası olma yönüyle Adnan, aydın bir tiptir. Dönemin tıbbiye, harbiye ve mülkiye mekteplerinde okuyan birçok öğrencisi gibi Adnan da İttihat ve Terakki Partisi üyesidir. İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasi görüşleri, Adnan'ın fikirlerinden çok hayat tarzını etkilemiştir. Romanda, Adnan'ın ülkeyi içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve siyasal çöküntüden kurtaracak görüşlerine yer verilmez. Onun sadece İttihat ve Terakki üyesi ve Cemiyet'in İstanbul'daki en önemli temsilcisi olduğu belirtilir. Adnan parti üyeliği sırasında; “*Muhالیf arkadaşlarıyla toplantılar düzenler, yasak kitaplar okuyup muhalifliğini derinleştirmeye çalışır. Ancak 1908 ihtilali, onun muhalifliğinin bir aydın muhalefeti olan daimilik esasına değil tamamıyla konjonktüre bağlı olduğunu belgeler. İhtilal, onun eleştirilerinin bittiğini ve siyasi tavrı sayesinde büyük servete kavuşma, istediğini yaptıracak bir konuma oturma zamanını işaret eder.*” (Alver 2003: 22).

Adnan'ın, İttihat ve Terakki Dönemi'ndeki alafranga yaşantısı ve evlilik dışı ilişkileri onun gerçek kimliğini ortaya çıkarır. İttihat ve Terakki Partisi'nin idealist kahramanı, gücü ele geçirdikten sonra şehvet ve ihtiraslarının esiri olur. Din ve dine ait semboller, Adnan'ın hayatında herhangi bir anlam ifade etmez. İttihatçıların reformist politikası da Adnan gibi birçok alafranga

aydın tipinin dinî yanını zayıflatır. Dinin, çağdaşlaşma önünde en önemli engel olduğunu savunan İttihatçılar, ülke yönetimine hâkim oldukları dönemde modernleşme ve laikleşme adına önemli hukuki adımlar atarlar. 1916 yılında parti kongresinde hazırladıkları tasarıyla modern hukuk ve şeriat hukuku arasında uyum yasaları çıkarırlar (Avcıoğlu 1974:275). Buna göre farklı dinlere mensup kişilerin evliliğine izin verilir. Camilerde hutbelerin ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe okutulması sağlanır. İttihatçıların laik odaklı politikası sayesinde pozitivist aydınların ve Osmanlı elit sınıfın hareket alanı genişler. Adnan'ın da her iki sınıfı temsil edecek yönleri vardır ki İttihatçıların sağladığı imkânlardan alabildiğince yararlanır. Adnan'ın konak toplantılarında din ve inanca ait fikirleri çok da belirgin değildir. Dinin felsefi olarak yorumlandığı, din aleyhinde fikirlerin beyan edildiği ortamlarda çok da fikirlerini beyan etmez. Konjonktüre uygun davranır.

İşgal yıllarında Adnan düşünmekten, çözüm üretmekten, sorumluluktan kaçır. Geleceğe dair bir beklentisi yoktur, günlük yaşır, *“ruhundaki iniş çıkışlar yüzünden tezatlarla doludur. Menfaatleri ve inançları arasında da bozalamıştır.”* (Yalçın 2012: 80). İçinde bulunduğu kaotik ruh hâlimden kurtulmak için ara sıra mezarlık ve türbe gibi mistik alanlara sığınır. Metafizik kaygılar taşıyan Adnan'ın ruh hâlini yazar şöyle anlatır: *“Sultan Mahmut türbesine kadar, yıkılmış bir vücutla, yavaş yavaş yürüdü. Türbenin mezarlığı önünde durdu. Mermer satan dükkân kadar beyaz mezarlık! Adnan dinsizdi, fakat mezarlıklarda Allah ve karanlık arardı.”* (183).

Adnan çevresinde dinsiz yönüyle tanınmıştır. Fakat yetiştiği ve yaşadığı sosyal çevrenin etkisiyle tamamıyla da Allah inancından kopmamıştır. Ret ve kabul arasında tereddütler, tezatlar, gelgitler yaşamaktadır. Kozmik âlemde Allah'ın varlığını bulamayan Adnan, onu mezarlıkların karanlıklarında arar. Adnan'ın iç dünyasında Allah kavramı karanlık metaforunda karşılık bulur. Metafizik kaygılar taşıyan dinsiz Adnan, istibdat döneminde zihnini memleket sorunlarıyla yormuştur. Bu şekilde inanç kaygıların beraberinde getireceği buhranı ötelemiştir. Bu dönemde düşünen, ülke sorunlarıyla ilgilenen, fikir üreten idealist bir Osmanlı aydınıdır. Fakat Mütareke Dönemi'nde basitleşir, şehvetinin esiri olur. Memleketinde yaşanan açlık ve sefalet onu ilgilendirmez. Ordu için yapılan yardım kampanyalarına katılmayacak kadar da millî sorunlara karşı duyarsızlaşır. Yoksulluğun arttığı ülkede servetini gizler. Özellikle din ve ibadetle hiç ilgilenmez. Dinî bayramlara ve faaliyetlere beşeri münasebetler gereği katılır. Yakın arkadaşı Hidayet'e: *“Mademki bu diyardan gitmeyeceğiz bu deveyi güdeceğiz.”* der (180). Fakat ne kadar hesaplı davranırsa davranırsa, servetini ve itibarını koruyamaz. Mütareke yıllarında muhteşem servetini, konağını, elit çevresini yitirir; ömrünün sonuna kadar da bir sığıntı olarak yaşır.

Romanın inanç krizi yaşayan tiplerinden biri de alafranga düşkünü Doktor Haldun'dur. Doktor Haldun, Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren kendisini manevi bilimlerden soyutlar, pozitif bilimlere yönelir. Pozitivist Doktor Haldun'un da geleneksel dinî anlayışa aykırı söylemleri vardır. Hidayetin iftar davetinde Dağıstanlı Hoca ile Abdülhamit'in Buhari'yi yakma olayını tartışırken dinin pozitif bilimler karşısında çöktüğünü iddia eder (85). Hatta konuşmasının bir bölümünde Allah inancını sorgular nitelikte şu ifadeleri kullanır: “...Hoca! Hoca! Fennin çelik dişi, dinin çürük kafasını delik deşik etti, Sinan kalfasının kubbesi altında Allah'ı arayan bir sen bir de Kör Hafız! Asır, tek din, tek mabet asrı! Benim Allah'ım ne senin Allah'ındır, ne mahalle imamınunki! Benim kubbemın kandillerini kozmografya yakar, seninkini evkaf kayyumu!..”(85). Din ve dinî sembollerin modernizm önünde en büyük engel olduğunu savunan son dönem tıbbiye öğrencileri gibi Doktor Haldun'un da dine bakış açısı olumsuzdur. İftar sofralarında bile din karşıtı görüşlerini açıkça dile getirir.

Osmanlıların son dönemlerinde alafranga elit sınıfın da dinle ilgili tereddütleri olmuştur. Romanda II. Abdülhamit Dönemi alafranga elit tipini Hidayet temsil eder. Onun da dinle ilgili tereddütleri vardır. Hidayet çıkarıcı, dalkavuk, gösteriş meraklısı, jurnalcı bir memurdur. Saraya yakın oluşundan dolayı sosyal çevresi geniştir. Konağına sık sık bürokratlar, elçiler, bakanlar, tayin bekleyen memurlar gelir. Alafrangalığa özenen Hidayet, konağını Hristiyanlığa ait objelerle süslemiştir. Yazar, Hidayet'in konağındaki ilginç objeleri ve Hristiyanlığa ait sembollerini Habibullah Efendi'nin bakış açısıyla tasvir eder: “Karnaval kadar boya ve tarih gibi gürültülü olan bu konağa kızmalı mı, gülmeli miydi? Habibullah, buna karar veremezken duvardaki büyük resmi gördü: İçinden İsa'sı sökülen ikon çerçevede Hidayet'in yağlıboya resmini! İsa Peygamberin birinci mecidi nişanlı Hidayet! Habibullah Efendi düşmüşlere acırdı; ikon çerçeveye baktı, içinden: Marangozun zavallı İsa'sı iki bin yıldır, kim bilir yaralarına kaç ton boya, ahşap sakalına ne kadar orman harcandı. 'Bir çerçeveyi bile sana çok gördüler'. diye Mesih'e acırken sofanın bir köşesinden Hidayet haykırdı: 'Buyursunlar efendi hazretleri'” (66, 67). Habibullah, davet salonunda yalnız kaldığı bir anda Hidayet'in kütüphanesine girer. Kütüphanede de dinî motiflerle süslenmiş bir dekor vardır. Yazar, hâkim bakış açısıyla bu küçük odayı da tasvir eder: “Bu kütüphane Anadolu'daki Bizans kiliselerinin yaldızlı, oymalı tahtalarından yapılmıştı; siyah, kırmızı sütunlarda sanki Mesih'in hâlâ elleri, ayakları kanıyor, sanki kan pıhtıları, et parçaları titriyordu. Raflarında operet generalleri gibi yaldızlı kitaplar duruyor, onların önünde de Sevr biscuit'sinden yapılmış Fransız ihtilalcileri küçük heykelleriyle düşünüyorlar ve Habibullah'a bebeziksiz gözlerle bakarak: 'Biz üç beş Franka dayanamadık; kendimizi Hidayet'e sattık; her gece bu salonda

*bir rezalet dinleyeceğiz ve cezamızdır; çekeceğiz; fakat sen bu işe sekiz saat bedava nasıl katlandın?’ diyen dudaklarla somurtuyorlardı.” (93). Hidayet’in, konağını Hristiyanlığa ait dinî sembollerle süslemesi ilginçtir. Alafrangalık özentisi Hidayet’i iç dünyasında olduğu kadar dış dünyasında da İslam inancından uzaklaştırmıştır. Konağın duvarındaki İsa peygamberin yağlı boya resmi ve Bizans kiliselerinin oyma tahtalarından yapılan kütüphanesi Hidayet’in Batı hayranlığından kaynaklanmaktadır. Romanın, *Harb-i Umumi’de* başlıklı bölümde Hidayet’in inanç krizi daha belirginleşir. Hidayet ve Süleyman, Adnan’ın Nişantaşı’ndaki konağında bir araya gelirler. Vekilharç Süleyman, Bükreş’teki Hınçak Komitesi şubesinin Romence Dinimiatça gazetesinde çıkan 21 Temmuz 1915 tarihli bir makalesinde Ermeniler ve Türkler arasında yaşanan ve askerî meseleleri anlatan bir bölüm okur. Herkes susmuşken Hidayet heyecanla konuşur. Yazar, Hidayet’in heyecanla söylediklerinden çok dinî yönünü anlatır okuyucuya: “*Hidayet birdenbire başka türlü coştı. Abdülhamit devrinde Allah’a söven Hidayet, İttihat Terakki dinsiz diye, 10 Temmuz’dan sonra beş vakit namaz kılyordu. Hükümetin Allahsız olmasına söylendi. Sonra Meşrutiyet devrindeki muharebelere geçti. Trablusgarp’a acıdı.*” (326).*

Hidayet konağında verdiği iftar yemeklerinde “*Din neymiş? Hele bizim din? Müslümanlıkla ne yapılabilir? Banka açamazsınız: Çünkü faiz haram! Hâlbuki banka faiz demektir efendim.*” (85) diyecek kadar da tezatlar yaşayan bir tiptir. İftar davetlerinde din aleyhine yapılan eleştiriler, romanın trajikomik sahneleridir. Romanda din ve bilim tartışmaları İslam geleneklerinin hâkim olduğu bir toplumda geçmektedir. Roman kahramanları dinî sembollerden ne kadar kendilerini soyutlamaya çalışsalar bile sosyal hayatlarında dinden kopamazlar. Kahramanların düalist tavırları; gelgitleri, eski yeni arasındaki tereddütleri önemli ölçüde dinin sosyal gerçekçilik yönünden kaynaklanır.

Sosyal gerçekçi romanda Dağıstanlı Hoca dışındaki din adamları rüşvetçi, dalkavuk ve çıkarıcı tiplerdir. Dağıstanlı Hoca modern, namuslu ve idealist bir din adamıdır. Hidayet’in konak toplantılarına katılan züppe alafranga tiplerin karşısında Şair Raif’le birlikte Dağıstanlı Hoca vardır. Hoca, Fatih’teki sarıklılardan ayrı düşünür. Başlı açık namaz kılar (43). İttihatçı Adnan, Dağıstanlı Hoca’yı kendi safına çekmek ister. Fakat siyasî çekişmelerden uzak duran Hoca, buna yanaşmaz. Dinsizliğinin yanında şehvet düşkünü olan Adnan’ın etkilediği din adamı Tefik Hoca’dır. Adnan gibi Abdülhamit düşmanıdır. Adnan ve züppe arkadaşlarının eğlencelerinde adı geçer, o da şehvet düşkünüdür. Adnan ve arkadaşları onu bir gece Şişli’deki bir umumhaneye götürürler. Züppe arkadaşları, Tefik Hoca’yı umumhaneden içeriye sokarlarken ironik bir üslupla “*Hayata bu kapıdan girilir...*” derler (19). Bir din adamının

içine düştüğü trajikomik hâlden oldukça memnun olan Yahudi Moiz de genelev kadınına şöyle der: "*Kıyafetine bakma! Hoca'dır, sarığı bu akşam çıkardı. Büyük adamdır; zengindir; bol içki ver...*" (19). Adnan ve arkadaşları umumhane çıkışında ona kadeh kadeh içki içirerek Allah'a küfrettirirler (23, 25). Sarhoşluğun verdiği heyecanla coşan Hoca, arkadaşlarına yemin ederek bundan sonra sarığını ve çüppesini yakacağını söyler (24).

Dinsiz Adnan'ın tamamlamaya çalıştığı *Yıkılan Vatan* romanında da saray imamı ve şeyhülislam dalkavuk tipleridir. Saray imamı, kutu kadar küçük Sohum Kalesi'ni, Moskoflardan aldığı için Sultan Abdülhamit'i şeyhülislamın fetvasıyla gazi ilan ermiştir (10). *Üç İstanbul* romanının sonunda dalkavuk, sahtekâr ve çıkarıcı bir imam daha ortaya çıkar. Bu kişi Bozdoğan Kemerî'nin imamıdır. Dinsiz Adnan'ın ölümünü öğrenen imam, önce mahallenin baskısından çekinerek cenaze namazını kıldırılmak istemez. Fakat Adnan'ın yakınlarının verdiği rüşvet, imamın düşüncesini ve tavırlarını hemen değiştirir. Romanın *Bozdoğan Kemerî'nin İmamı* başlıklı bölümünde Adnan'ın ölümünden sonra mahalle imamının sahtekâr tavırları detaylı bir şekilde anlatılır. Kuntay, dönemin geleneğine uyarak mahalle imamını komik, çirkin ve kötü yönleriyle tanıtır: "*İmanın dua dolu elleri elli liranın hararetine sürünerek havada inip kalkıyordu. Adnan, imamın bitmeyen duasında beş vakit namazında niyazında sulehadan bir zattı. Dua az daha uzasa Adnan tabutunda hacı olacaktı. Nihayet imamın duası tükendi.*" (570).

Kuntay, romanında mahalle imamını ironik bir dille anlatır. Din adamlarının birtakım komiklikleriyle eleştirilmesi dönemin kültür politikasıyla ilişkilidir. Kuntay'ın da *Üç İstanbul* romanında bu geleneğe uyduğu görülmektedir.

Mithat Cemal Kuntay'ın romanında dinle ilgili eleştirel üslubu, felsefi yorumları ve tereddütleri sadece dönemin kültür politikasıyla ilişkili değildir. Romanda Mithat Cemal Kuntay'ın reel hayatta yaşadığı fakat itiraf etmekten çekindiği inanç krizini okumak mümkündür. Çünkü romanın dinsiz Adnan tiplmesiyle Mithat Cemal Kuntay arasında birtakım benzerlikler bulunmaktadır. Yazar Mithat Cemal Kuntay gibi Adnan da avukattır. Her ikisinin de fikirlerine güvendikleri, yakınlarında görmek istedikleri şair dostları vardır. Mithat Cemal Kuntay'ın dostu İstiklal Marşı şairi Mehmet Âkif Ersoy'dur. Ersoy'un kurmacadaki karşılığı Adnan'ın yakın dostu şair Raif'tir. İttihat ve Terakki Partisi üyeliği de her iki şahsiyetin ortak noktasıdır. Reel kaynaklara göre Mithat Cemal Kuntay yakın dostu Mehmet Âkif Ersoy'la birlikte İttihat ve Terakki Partisi üyesidir (Göktürk 1987: 88). Kurmaca kahramanı Adnan da İttihat ve Terakki Partisi'nin İstanbul temsilcisidir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebep olduğu yıkımlar Mithat Cemal'in ailesini olduğu kadar kurmaca kahramanı Adnan'ın ailesini de derinden etkilemiştir. Her iki şahsiyetin

de ailesi bu savaştan kaçarak İstanbul'a gelirler. Ailelerin İstanbul'a göç etmesinden sonra babaların saraya yakın çevrelerde iş bulması, sonrasında babaların ölmesi, çocukların anneleriyle birlikte zor günler yaşamaları reel hayatın ve kurmaca dünyasının kesişen noktalarıdır.

Roman İstibdat, II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerini kapsayan bir dönemi anlatır. Adnan bu üç dönemi bütün yönleriyle yaşamıştır. Mithat Cemal de bu üç dönemi doyasıya yaşamış, paşaların konaklarına, bürokratların makam odalarına, burjuvanın levanten salonlarına gözde bir delikanlı olarak girip çıkmıştır. Abartılı da olsa, romanındaki Adnan'ı yaşamıştır Kuntay. Yarı otobiyografik romanı hakkında verdiği bir röportajda konuyla ilgili şunları söyler: “*Bir defa bilmediğim, görmediğim, hiçbir şeyden bahsetmedim... Başka yerlerden adam getirmediğim... Ben üç devri eşyada, insanlarda yazdım... Her devrin İnsanları kadar, eşyalarını da o devrin irtikabını (rüşvet gibi kötülükler) kirli refahını, haksız fukaralığını göstermeye çalıştım.*” (Göktürk 1987: 34).

Adnan'ın yaşadığı bütün çılgınlıkları, aşkları, tetatları ve istikrarsızlıkları doğrudan Mithat Cemal Kuntay'ın yaşantısıyla ilişkilendirmek doğru bir tespit değildir. Kuntay, romanın bazı bölümlerde özellikle de kadın erkek ilişkilerinde Adnan'ı kendi iç dünyasının dışına taşıyıp şehvet arzularını doyasıya yaşamaması için kurmaca dünyasında serbest bırakır. Fakat dinsiz Adnan'ın arkasında Mithat Cemal Kuntay'ın inanç krizini okumak mümkündür. Çünkü Mithat Cemal Kuntay'ın reel hayatta dine dair tereddütleri vardır. Mehmet Âkif Ersoy'la ilk tanıştığı günü anlatırken inanç yönünü şöyle anlatır. “*Sevgili okuyucularım, 35 yıl evvel Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki çeşit adam mühimdi: Saraya söven, dine söven. Ben de evvela saraya kızdım. Sonra dine geçtim. O sabah Fransızca bir kelime öğrenmiştim: 'Asticot' kelimesi. Bu mahlumatım o kadar tazeydi ki, mutlaka kullanmalıydım. Bu kelimededen teşbih çıkararak dinlere hücum edersem bu adamın (Mehmet Âkif'in) gözünde kim bilir ne kadar büyüyecektim. Fakat o kadar müttekim ki dışından dinsiz görünürken içimden korkuyordum*” (1990 12-13).

Kuntay, Mehmet Âkif Ersoy'la ilgili bir anısında dolaylı olarak itiraf ettiği inanç krizini 1936 yılında kaleme aldığı *Tesadüf* şiirinde çok daha açık bir şekilde dile getirir. Cumhuriyetin ilk yıllarında lise edebiyat kitaplarında okutulan *Tesadüf* şiiri hem şairin inanç krizini hem de dönemin kültür politikasını göstermesi açısından önemlidir.

Tesadüf

*Hayatı siz benim gözümle seyredin gülersiniz
Müessiriz mi sandınız? Hayır, hata! esersiniz.*

....

*Safa, cefâ zekâ, dehâ, şeref, cehâlet ilm ü fen
Tesadüfen, tesadüfen, tesadüfen, tesadüfen
Tesadüfen bu çehre parlıyor, o çehre kapkara.
Tesadüfen bu annedir, bu muhterem, bu mültefet,
Tesadüfen o bir parça, bir kucak kiralık et.
Neticeler içindedir gizlenir sebep tesadüfen
Tesadüfen, tesadüfen, hülasa hep tesadüfen*

...
*Tesadüfen Arapsınız, tesadüfen Acemsiniz,
Tesadüfen ya meysiniz, ya bezmi meyde cemsiniz
Ya hilkatın zavallı bir esiri kafu nuniyiz;
Ya ceddimiz dinen uzak hayallerin zebuniyiz...
Bu, muntazam tesadüfen o, münhedim tesadüfen*

Siz anlayın nu söyledimse söyledim tesadüfen (Göktürk 1987: 103-102).

Bütün semavi dinlerde olduğu gibi İslam inancına göre de hiçbir şey tesadüfen meydana gelmez. Varlık âlemine ait her şey ilahî bir gücün iradesi altında meydana gelir. Tesadüf inancı, ateist ve materyalist fikir akımlarının bir yansıması olarak bir dönem bazı Türk aydınları arasında savunulmuştur. *Tesadüf* şiirindeki temaya göre Kuntay'ın bu fikir akımlarının etkisi altında kaldığı söylenebilir. *Üç İstanbul* romanında dinsiz Adnan'ın da tesadüflere inanan yönü vardır. Kuntay kurgu kahramanı için şöyle der: “*O, zaten hayatında yalnız tesadüfe inanıyordu: Ailesinin, memleketinin, mektebinin Allah'larını birer birer atarak kendine bir put yaratmıştı: Tesadüf!.. Yüzü karanlıklarda kaybolan bu yüzün karşısında ödü kopardı.*” (32).

Tesadüf şiirinin ve *Üç İstanbul* romanının yayınlanma tarihi aynıdır (1936). Kuntay'ın şiirdeki tesadüf algısıyla Adnan'ın romandaki tesadüf algısı örtüşmektedir. Mithat Cemal Kuntay'ın her iki anlatısındaki tesadüf algısı, Adnan'ın tereddütlü ruh hâli içinde olduğunu doğrulamaktadır,

Mithat Cemal Kuntay'ın reel hayatta inanç krizini yaşadığına dair bulgular *Tesadüf* şiiri ve Mehmet Âkif Ersoy'la ilgili anlattığı anekdotla sınırlı değildir. Savaş yıllarında bir Türk gazisinin trajik hâlini tasvir ettiği *Kolu Kesik Askere* şiirinde de inanç krizi yaşadığına dair bulgular mevcuttur.

Kolu Kesik Askere

*Geçtin o kesik kolda o manalı düğümle;
Baktım azalan gövdene her günkü gözümle.
Bir an ki, fakat çehreni gördüm mütebessim,
Bir noktaya toplandı cihanlar dolu hissime.
Bir damla kıvılcım gezip âsâbımı yaktı;*

*Birden bire imânımı hattâ yakacaktı:
Her şey düşecek, devrilecek; sâde ayakta
İnkârımın en son sesi dimdik duracak ta (1971: 33).*

Mithat Cemal Kuntay, savaş yıllarını bütün yönleriyle yaşamıştır. Savaşın sebep olduğu yıkımlar onun da imanını sarmıştır. Şair kolu kesik savaş gazisinin trajik hâli karşısında imanını yitirmiştir. İnkârı, ise dimdik ayaktaadır. Durmuş'un ifadesiyle "Şairin ruhundaki çatışmalar, dönem neslinin ruhundaki çatışmalarla hemen hemen aynıdır" (1998: 68). Fakat Kuntay, inkâr noktasına gelen imanını dönem nesline göre çok daha açık yüreklilikle itiraf eder.

Tesadüf ve Kolu Kesik Askere şiiriyle birlikte Kuntay'ın Mehmet Âkif Ersoy'la ilgili hatırası, bir dönem inanç krizi yaşadığını açıkça göstermektedir. Bu sebeple *Üç İstanbul* romanında başta dinsiz Adnan olmak üzere, pozitivist Doktor Haldun ve burjuva Hidayet'in dinle ilgili olumsuz tavırlarının ve görüşlerinin arkasında da Mithat Cemal Kuntay aramak gerekmektedir.

Sonuç

Edebiyat sanatçının iç dünyası, bilinçaltı gerçeklerini yansıtan yönüyle psikanalizle ilgilidir. Psikanaliz, içinde geçen analiz kelimesinden anlaşılacağı üzere bir çeşit ruh çözümleme metodudur. Sanatçı toplumsal baskıdan çekindiği için din, siyaset ve felsefe ile ilgili görüşlerini doğrudan doğruya ifade etmekten çekinebilir. Psikanaliz, sanatçının itiraf etmekten çekindiği din, siyaset ve felsefe ile ilgili görüşlerini eser analiziyle ortaya çıkarır.

Psikanaliz metotla incelenen *Üç İstanbul* ve *Sinekli Bakkal* romanlarında sanatçıların inanç krizlerini, dinle ilgili tereddütlerini yansıtan bulgular tespit edilmiştir. Her iki romanın da ana kahramanları dinsizdir. Ayrıca her iki romanda kahramanların dinle ilgili tereddütleri bulunmaktadır. Romanlarda imamlar yobaz, sahtekâr, çıkarıcı tiplerdir. Romanlardaki dinle ilgili tereddütler ve eleştiriler devrin hususiyetleriyle ilgili olduğu kadar yazarların yetişme tarzları ve aldıkları eğitimle ilgilidir. Halide Edip Adıvar (1882-1964) ve Mithat Cemal Kuntay (1885-1956) Meşrutiyet, Mütareke, Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerine tanıklık etmişlerdir. Her iki yazar da Batı medeniyeti karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun sancılı çöküş sürecini yaşamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dramatik çöküşü, son dönem pozitivist birçok Türk aydınının inanç yönünü sarstığı gibi Halide Edip Adıvar ve Mithat Cemal Kuntay'ın da inanç yönünü sarsmıştır. Her iki yazar da dinle ilgili olumsuz algılarını roman kahramanlarını kullanarak aktarmışlardır.

Araştırma kapsamında incelenen roman örnekleri, Tanzimat Dönemi Türk aydınları arasında görülmeye başlayan inanç krizinin Cumhuriyet Dönemi'nde derinleşerek devam ettiğini ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, H. İbrahim (2002); “*Evlenme Engeli Olarak Din Farkı*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17: 21-46.
- Adivar, Halide Edip (2009); *Sinekli Bakkal*. İstanbul: Can Yayınları.
- Akarsu, Bedia (1998); *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Alver, Köksal (2003); “Üç İstanbul Romanı Üzerine Sosyolojik Okuma Denemesi”. *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 15: 19, 26.
- Artun, Erman (2015); “Türklerde İslâmiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretiler- Dinler”<http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBİLİM/ermanInan> (Erişim tarihi: 27.08.2018).
- Avcıoğlu, Doğan (1974); *Türkiye'nin Düzeni*, Cem Yayınları, İstanbul.
- Ballıkaya, Cihan (2015); “*Pozitivizm Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri*”. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 33: 87-106.
- Barthold, Vasili Viladimiroviç (1975); *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Çağan, Kenan / Köksal Alver (2002); “*Üç İstanbul Ya Da Bir Çözülüştün Zayıf Halkaları*”. Hece, 65/66/67: 576-583.
- Durmuş, Mithat (1998); “*Mehmet Âkif'in Yakın Dostu Mithat Cemal'in Dine Bakışı*”. Erciyes, 250: 66-69.
- Enginün, İnci (1989); *Halide Edip Adivar*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Etienne, Copeaux (2000); *Tarih Ders Kitaplarında (1991-1993) Türk Tarih Tezinden Türk Tarih Sintezine*. (çev. Ali Berkay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Göktürk, İbrahim Halil (1987); *Mithat Cemal Kuntay*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Gündüz, Osman (1997); *Meşrutiyet Romanında Yapı Ve Tema I-II*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Güven, Mustafa (2012); “*Kültürün Bir Unsuru Olarak Din*”. Yaşam Bilim Dergisi, 18-20: 933-948.
- Hanioğlu, M. Şükrü (2001); *Jön Türkler*, İslâm Ansiklopedisi. c. 23: 584-587, TDVİA, Ankara.
- Hayber, Abdülkadir (1993); *Halide Edip, Yakup Kadri ve Reşat Nuri'nin Romanlarında Nesil Çatışmaları*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara. MEB
- İnan, Abdülkadir (1976); *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kacıroğlu, Murat (2009); “*Bir Bunalımın Anatomisi: Tanzimat Şirinde İnanç Krizleri*”. Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic, Volume 4 /1-II. Winter: 2127-2156.
- Karabulut, Rasim (2017); “*Halide Edip Adivar'ın Romanlarında Sosyal Bir Mesele Olarak Din / İslâm*”. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 36:185-210.
- Kuzgun, Şaban (1993); *Hazar ve Karay Türkleri*, Bilge Kültür Sanat, Ankara.
- Kuntay, Mithat Cemal (1990); *Mehmet Âkif (hayatı- seciyesi- sanatı)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Kuntay, Mithat Cemal (1998); *Üç İstanbul*, Oğlak Yayınları, İstanbul.
- Moran, Berna. (2012); *Türk romanına eleştirel bir bakış I*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nadim, Macit (1999); “*Osmanlı Modernleşmesinde Jön Türk Hareketinin Din Siyaset Anlayışı*”. Dini Araştırmalar Dergisi, 5:1-50.
- Narlı, Mehmet. (2012); *Roman Ne Anlatır, Cumhuriyet Dönemi 1920-2000*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Okay, Orhan (2011); *Edebiyat ve Edebi Eser Üzerine*, Dergâh yayınları, İstanbul.
- Okay, Orhan (2005); *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. Dergâh Yayınları, İstanbul.

Sağlam, M. Halil (2016); *Türk Romanında Din ve İnanç Algısı*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır.

Timur, Kemal (2004); “*İstanbul’un İç Yüzü ve Üç İstanbul Romanlarından İnsan Manzuraları*”. İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri Dergisi, 18: 103-122.

Turan, Şerafettin (1990); *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi, Ankara.

Yalçın, Alemdar (2012); *Siyasal Ve Sosyal Değişimler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Yüksel, Ahmet Turan. (2001); “*İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel Ve Medeni Tarihi Üzerine*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11. 67-99.